

Ризиків не уникли.

Можливостями не скористалися.

Тож шукаймо іншого способу виживання. Оскільки проект «наша (спільна) цивілізація» закритий, тут єдине місце у роботі, де А. Окара, здається, був не зовсім певний своєї правоти.

¹ Текст доступний за посиланням: <https://byzantina.wordpress.com/2012/10/17/okara-2>

Вероніка Петрушка

(Львів)

БОРОТЬБА ЗА СПАДЩИНУ

[Огляд-рецензія:]

Повернення в Царгород / За заг. ред. Л. Івшиної. Видання перше.
Київ: ТОВ «Українська прес-група», 2015. 496 с.

Газета «День» давно відома завдяки науково-просвітницькій діяльності. Періодичне видання започаткувало низку проєктів, зокрема «Україна Incognita», метою якого є «реконструкція правдивої української історії», як зазначають упорядники. Видання, здійсненні в рамках цієї програми, мають на меті задовольнити попит українського читача на пізнання минулого у науково-популярному форматі. Це спроба усунути «білі плями» української історії та переосмислити вже написане.

2015 р. до поля зору редакторів потрапила тема історичної та культурної спадщини Візантії в Україні. Лариса Івшина, головний редактор збірки «Повернення в Царгород», не раз відзначала в інтерв'ю, а також на сторінках зазначеного видання (с. 11 – тут і далі вказані сторінки збірки), що у наші дні боротьба точиться не тільки за нафту-газ, але, насамперед, – за місце в історії. Метою чергової колективної праці стало відобразити ті сторінки історичного минулого, які доводять давні традиції української державності та її формування під таким могутнім та впливовим державним формуванням, як Візантійська імперія. Осмислення візантійської історії, на думку Л. Івшиної, має сприяти «модернізації національного характеру» українців (с. 4), більше того, упорядники намагаються виступати в ролі «архітекторів духовного простору» (с. 10).

Тобто промоутером «модернізації» має стати спадщина наскрізь традиційного суспільства? Паралельно чимало уваги у збірці приділено питанню культурної та цивілізаційної спадщини Візантії у Росії, її використання та проявів у сьогоденні. Також постулюється, що зазначене видання – це спроба повернути вкрадену Росією історію (с. 6).

«Повернення в Царгород» – збірка статей науково-популярного характеру, яка складається з трьох розділів. У першому розділі статті присвячено окремим проблемам історії Візантії та Русі, у другому – переважно моделям співіснування українського козацтва, Османської імперії та Кримського ханства, третя частина присвячена переважно культурно-духовній спадщині Візантії та боротьбі за символічне «володіння» нею. Газета «День» збрала тексти доволі репрезентативного в окремих царинах гуманітаристики колективу. Насамперед, це публіцисти, яким близька історична та культурологічна тематика (Ігор Сьондюков, Вадим Рижков, Микола Семена, Клара Гудзик), професійні історики (Володимир Ричка, Тарас Чухліб, Валерій Смолій, Валерій Степанков, Гульнара Абдулаєва, Сергій Кот), філософи (Сергій Кримський, Петро Кралюк), мистецтвознавець Дмитро Степовик, державний діяч Ігор Смешко, сходознавець-філолог Григорій Халимоненко, письменник і культуролог Оксана Пахльовська, літературознавець Володимир Панченко. Упорядники збірки – Лариса Івшина, Ігор Сьондюков та Анна Мотозюк.

Тематично збірка доволі строката. Певним питанням присвячено доволі багато уваги (правління окремих руських князів, рання історія Візантії, ідеологічна концепція Третього Риму). Інша проблематика, яка вартувала згадки, хоча б для того, щоб склалася загальна картина того періоду, не була актуалізована, або ж згадана побіжно (приміром, пізній період існування Ромейської держави, коли також мали місце контакти руських земель та Візантії). Хоч самі творці збірки усвідомлюють, що для більшості вітчизняних освічених кіл історія Візантійської імперії ще досі є загадкою, вони не подали короткого нариса історії імперії, своєрідної пропедевтики для непосвячених. Таким чином, критерієм відбору статей став проблемний підхід. Були речі, які хвилювали редакторів і які хвилюють загалом українських інтелектуалів, саме тому на сторінках

збірки відбувається постійний пошук відповіді на актуальні питання. Відтак простежуються кілька тематичних груп, які виділяються у виданні:

1. Персоналії (першопросвітники Кирило і Мефодій, Всеслав Полоцький, Володимир Великий, Ярослав Мудрий, Настя Лісовська, Петро Сагайдачний, Богдан Хмельницький);
2. Культурно-цивілізаційні впливи на осі Візантійська імперія – Київська Русь – Московська держава та їх прояви (ідеології, боротьба за «київську спадщину»);
3. Історія військово-соціальних станів (козацтва, яничар);
4. Православні храми та інші релігійні споруди (статті про Софії Київську, Константинопольську, Новгородську та Єрусалимський храм);
5. Окремі вузлові епізоди з історії Русі-України та Візантії (захоплення Константинополя хрестоносцями, українсько-османський союз П. Дорошенка, походи руських князів на Візантію, підкорення Царгороду османами, Велика Схизма).

Завдання та цілі, які ставили перед собою упорядники видання стали критерієм підбору тем, кута висвітлення та способу донесення подій історичного минулого. Л. Івшина у вступній статті висловлює провідну думку збірки: «Київська Русь зберегла і розвинула все краще, справді гуманістичне, що було у візантійській культурі», у той час як Росія взяла лише найгірше – «почуття власної обраності, винятковості, православно-шовіністичне месіанство» (с. 12). Перебільшення цього положення очевидні. Подібні твердження ще не раз зустрічатимуться на сторінках збірки, що дозволяє інколи ставити під сумнів досягнення «реконструювання правдивої історії».

Більшість статей написані під авторством Ігоря Сьондюкова (третина матеріалів). Хоч автор ставив собі за мету уникати спрощень для полегшення сприймання минулого, йому не завжди вдається цього досягти. І. Сьондюков вважає Росію тією країною, яка увібрала всі негативні риси візантійської цивілізації чи культури. Загалом справедливо засуджуючи агресивних сусідів у використанні пропаганди в історії, публіцист вдається до використання цього ж інструменту як способу викладення та інтерпретування історичної інформації. До прикладу, дорікаючи Росії впевненістю

у власній обраності, що проявилася у концепції Третього Риму, автор проголошує, що «Київська держава в особі Ярослава Мудрого та Іларіона починала вже усвідомлювати себе «новим Єрусалимом» та «новим Константинополем»» (с. 64). Хоч публіцист вірно стверджує, що ці концепції різнилися за своєю суттю, проте проявляє не менше претензій на першість, ніж старець Філофей.

На думку І. Сюдюкова візантійська спадщина виявила себе більше у Московській державі – Російській імперії – СРСР – сучасній Росії (с. 51), аніж в історії Київської Русі. Такий висновок автор робить спираючись на свої уявлення про Візантію, як, перш за все, «абсолютну монархію євразійського типу, якій властиві риси тоталітарної (sic! – П. В.) держави».

У збірці вміщена стаття, яка написана дещо недбало, з фактологічними помилками. У статті авторства Ігоря Смешка заголовними заявами і порівняннями, доречнішими у художніх творах, ховаються певні історичні неточності, як-от проголошення Константином християнства державною релігією (с. 165).

Втім, більшість розвідок написанні з дотриманням наукових вимог, які водночас залишають поле для роздумів, а не дають безапеляційних висновків та оцінок написаному. Серед них – статті Володимира Рички. У розвідці про Володимира Великого аналізується сприйняття постаті руського князя в історії Росії. Дослідник пояснює, яким чином Володимира Великого почали трактувати «батьком» московських князів, які згодом почали вважати себе правомочними щодо спадщини Київської Русі (с. 36). Саме це уявлення стало відправним пунктом політики Московської держави, від правління Івана Калити спрямованої на «збирання руської спадщини». У той час з'являється усвідомлення, що під гаслом боротьби за віру провадити цю політику буде легше.

В іншій статті В. Рички, присвяченій життю та діяльності Ярослава Мудрого, з'ясовуються теологічні засади розбудови Києва з поясненнями як загалом у Середньовіччі сприймали місто. Автор стверджує: «Столичність Києва є відтворенням константинопольської моделі, запозичення з візантійського ідейного арсеналу» (с. 74). Дослідник вивчає, яким чином виникло трактування Києва як Нового Єрусалима (достатньо аргументоване, на відміну від робіт деяких авторів збірки, які зачіпали цю ж тематику). Автор

нагадує, що Новим Єрусалимом спочатку іменували Константинополь. Столицю імперії розбудовували за зразком святого Граду. Терени, наявні у зоні впливу візантійської цивілізації, брали за зразок «урбаністичні ідеали» християнської імперії. Таким чином, чимало міст претендувало на роль Нового Єрусалиму. Результатом наслідувань стали не тільки прояви у матеріальній культурі (схожість топографій міст та їх архітектурних елементів), але й певне ідеологічне піднесення Києва внаслідок таких перетворень (с. 79). Біблійні традиції обрання, помазання на царство, вшанування, правління, семіотика обрядів та регалій монарха, трактування влади та особи царя, які було прийнято і дещо модифіковано у Візантійській імперії, також значною мірою були запозичені державою на берегах Дніпра – про це все коротко йдеться у статті, присвяченій хрестителю Русі.

На сторінках збірки опубліковані лекції (2001 р.) доктора філософських наук, культуролога Сергія Кримського, якого не стало 2010 р. Виклади присвячені Софії Київській¹. До уваги читача пропонується філософський аналіз сакральності релігійних храмів, символічності їхніх елементів, значення, місії та функції релігійних споруд. Дослідник у найяскравіших барвах передає красу та довершеність Софії Київської. Життєві цінності людей Античності, Середньовіччя, концепція софійності світу, відчуття часу людей минулого, відмінності релігійних споруд давнього світу та періоду панування християнства, архетипи українського менталітету, їхній вплив на розбудову головного храму столичного міста є предметом пильного аналізу. Через літературний прийом уявної екскурсії перед очима читача постає інтер'єр та екстер'єр храму в усьому його багатстві. У збірнику також вміщено статтю про постать С. Кримського та значення його наукової діяльності.

Стаття О. Пахльовської написана раніше, протягом 2005–2007 рр., після буремних подій 2004 р. Ця робота відзначається активною апеляцією до сучасності, що полегшує читачеві сприйняття минулого. Авторка підняла питання традицій, релігійності, бачення світу. Зокрема, її цікавило як привиди минулого використовуються з політичною метою. О. Пахльовська ділиться спостереженнями під час подій Помаранчевої революції. Характеризуються підібрані та успішно застосовані прийоми маніпулювання такими

категоріями, як «православний кандидат» Янукович та «схизматик», який підтримує «католиків-розкольників-сектантів» (с. 345), постійна апеляція до духовності та бездуховності, де ці поняття ототожнювалися з поняттями Православний Схід та Католицький Захід. Через такі означення, на думку дослідниці, українське суспільство підводило до певних висновків. Це те явище, котре О. Пахльовська визначає як «непорушність парадигматики політичного православ'я» (с. 350). У цій, штучно вибудованій системі, є все, відтак умовну православну людину прирікали відмовитись від аналізу подій та власних висновків. Все вже наперед визначено: той наш Ворог (Захід з центром у Ватикані), у нього є чітко виражені негативні риси (лібералізм, демократизм) і його неминуче чекає загибель, у той час як Третій Рим стоятиме завжди. Замкнутість системи уявлень та їх прояв на всіх рівнях, починаючи від масового закінчуючи верхівкою суспільства є очевидною. На думку дослідниці, кордон між Росією та Європою проходить по лінії розколу християнської церкви. Захід успадкував традиції Античності (передовсім демократизм) та християнства, у той час як Росія руйнує культурні основи християнської віри. О. Пахльовська стверджує, що Росія «практично вивела православ'я у своєму розумінні за межі християнської традиції» (с. 340), не так успадкувала візантійські традиції через культуру, як просто використала їх для побудови своєї ідеології. Постійним є вживання таких категорій, як новий «тип православ'я», «православ'я в його російському варіанті». Відтак ортодоксія, на думку авторки, це явище у російській державній традиції, яке стало засобом «політичної експлуатації релігійних ідеологем» (с. 356). Цезоропапізм, як зразок взаємодії церкви і держави, духовного і матеріального, був також запозичений російською цивілізацією. Це, зрештою, призвело до ототожнення такого поняття як «раб Божий» (релігійна сфера) з поняттям царський підданий (політична сфера) на Сході. З цього і випливає панівна форма правління у Росії в минулому та сучасному. На відміну від Росії, на думку дослідниці, Україна тепер повертається до джерел давньохристиянської культури, проте вибір для неї і досі актуальний – прийняти європейський демократизм чи євразійський деспотизм.

Дмитро Степовик у статті, присвяченій православним храмам, подає детальний опис релігійних споруд біблійних часів (історію

трьох Єрусалимських храмів), які стали зразками зведення православних храмів. Висвітлені історія створення Софії Константинопольської та Київської. Автор вкрай негативно сприймає «материнство» Константинопольської церкви над українською, оскільки, на його думку, патріархи не надто дбали про церковні справи в Україні і ніяк не сприяли її здоровому розвитку.

Сергій Кот у статті про Третій Рим зачепив уже багато століть актуальне питання матеріального привласнення історії Русі Московією. Зрозуміло, що ідеологія потребувала наочних доказів. Саме з огляду на це стратегічне завдання Москва намагалася зосередити у себе мощі Володимира Великого (частина яких була передана І. Мазепою), апостола Андрія, зібрати якомога більше чудотворних ікон (найбільшим здобутком стала вкрадена Вишгородська ікона). С. Кот описує боротьбу за візантійську спадщину царів у Московській державі: початки виведення родословних від Володимира Василя Всеволодовича, який був породичаний з візантійським імператором Константином Мономахом та здобуття ним предметів, які у майбутньому стануть священними регаліями московських царів. Подано короткий огляд проблеми, яка пов'язана з «шапкою Мономаха» (її справжнє походження та обставини потрапляння до Москви). Після огляду різних гіпотез та детального прочитання писемних джерел, дослідник робить висновки, що ця регалія північних правителів є «виключно продуктом політичної містифікації з метою ствердження прав Москви на київську спадщину» (с. 483). Продовження політики присвоєння пам'яток помітне й у радянський період, коли предмети мистецтва Русі брали з музеїв Києва на «тимчасові» виставки, однак часто не повертали.

Помітно, що більшість статей присвяченні констатації факту присвоєння києворуської спадщини Росією. Проте аргументи на користь цієї загалом вірної тези не завжди докладно опрацьовані. До кінця не зрозуміло, як відбувався процес «перетікання історії», про який говорять російські історіографи. Певні спроби з'ясувати зазначені аспекти зроблено, окрім вищезазначеної статті С. Кота, також у тексті авторства І. Сюдюкова, присвяченому старцю Філофею. Разом з тим, помітна нестача уваги до історії церкви на українських землях. Поділ Київської митрополії та поява титулатури «митрополит Московський і всіа Русі», міграція

київських митрополитів спочатку до Володимира, потім до Москви та спроби використати їх московськими царями з політичною метою могли б дати відповіді на багато запитань. Тільки побіжно згадано, що на певному етапі українські церкви перебудовували у російському архітектурному стилі. Натомість стаття присвячена цій темі могла б добре проілюструвати політику асиміляції української культури російською. Це питання вже піднімав, до прикладу, український архітектор Іван Биков, на сторінках одного вітчизняного публіцистичного видання². Розвідки на подібну тематику були б надзвичайно доречні у цій збірці.

Інша проблема, яка залишилася без належної уваги, – питання пам'ятників як матеріального унаочнення ідеологічних претензій Російської держави. Яке смислове навантаження має побудова пам'ятника Володимиру Великому в Москві, проект якого планують реалізувати найближчим часом? Російські інтелектуальні кола досить добре розуміють задум їхньої влади³. В Україні про це згадують нечасто. Хоч цей урок для громадян вже засвоєний (свідченням цього є акції «ленінопадів» та подальша політика декомунізації), проте значення цих дій до кінця зрозуміле не всім. Дискусії щодо цього питання – яскравий приклад боротьби за політику пам'яті у наші дні. Вищезгадані теми дали б змогу повніше розкрити основну ідею збірки, натомість статті, присвячені Османській імперії та козацтву дещо вибиваються із загальної канви і радше можуть бути предметом іншої, окремої збірки. Зрозуміло, що збірка формувалася за наявними матеріалами, однак висвітлення зазначених аспектів лише б посилювало її змістовне наповнення.

Таким чином, сторінки рецензованого зібрання справді стали полем битви за історичну спадщину двох великих державних утворень – Київської Русі та Візантійської імперії. З української сторони ця робота є проявом активних дій та рішучого опору постійно нав'язуваному українству ідеологемам з боку Російської держави. Це, однозначно, позитивне явище, оскільки пасивний опір не виправдовує себе і лише веде до манкуртизму. Проте чи всі методи боротьби у цьому протистоянні є виправданими і доцільними? Одні автори вибирають силу аргументу та факту, інші більше спираються на риторику. Але остаточний вибір завжди за читачем.

¹ Ефект високого неба (Монологи про софійність та життя) // День. 2001. 20 квітня. С. 20–21.

² Биков І. У нашій традиції церковні бані – грушоподібні, у російській – «цибулини» [Електронний ресурс] / Іван Биков // Країна. 2015. Режим доступу до ресурсу: http://gazeta.ua/articles/culture-journal/_u-nashij-tradiciji-cerkovni-bani-grushopodibni-u-rosijskij-cibulini/636842

³ **Сергей Медведев:** Дело, мне кажется, не во Владимире и не в тысячелетии его смерти, а в большом и важном символическом противостоянии Москвы и Киева. Идет какой-то перехват символической доминанты у киевского Владимира.

Юрий Сапрыкин: Какое-то особое отношение к князю Владимиру и особый разговор об этой исторической фигуре возник не в этом году, а еще в 2013-м. Президент Путин во время визита в Киев сначала возлагал цветы на Владимирской горке, потом ездил в Херсонес к месту крещения князя Владимира. Тогда же появилась в его речах концепция единого русского и украинского народа, который вышел из киевской купели. Это потом неоднократно повторялось на Валдайском клубе, еще где-то. После событий прошлого [2014 – П.В.] года понятно, что раз это основатель нашего общего государства, которое сейчас захвачено какими-то враждебными силами, то наш святой долг – символически перенести его туда, где он будет находиться в безопасности, по возможности – на такую же горку, над похожей рекой. Не беда, что в Москве-реке никто никого не крестил тысячу с лишним лет назад, но это будет какое-то символическое убежище и перенос основополагающей фигуры.

Сергей Медведев: Лично я это вижу в контексте крымского и донбасского противостояния.

(Медведев С. Битва за Воробьевы горы: о памятнике князю Владимиру [Електронний ресурс] / Сергей Медведев // Радио Свобода. 2015. Режим доступу до ресурсу: <http://www.svoboda.org/content/transcript/27052167.html>).